

Sławomir Gała

PROCESY INTEGRACYJNE W GWARZE MŁODSZYCH MIESZKAŃCÓW
KRZYŻANOWA PIOTRKOWSKIEGO

W obecnych warunkach ekonomicznych, społecznych i kulturalnych dialekty i gwary jako języki regionalne uformowane na polskim obszarze etniczno-językowym podlegają procesowi szybszych przemian niż to było w czasach badań K. Nitscha. Na obecny stan gwar wpływ mają nie tylko środki masowego przekazu, powszechny i stosunkowo długo trwający proces kształcenia dzieci i młodzieży wiejskiej, migracja ludności wiejskiej do miast i rozwinięte w związku z tym kontakty ze środowiskiem miejskim, ale również nowe, organizowane w ostatnich latach ośrodki przemysłowe, przyciągające okoliczną i dalszą ludność do pracy zawodowej. Wytworzyły się więc warunki oddziaływania jednej gwary na drugą i polszczyzny ogólnej na gwary. Zrodziła się też potrzeba obserwacji zachodzących procesów w nowych warunkach oraz określenia ich kierunku, stopnia i zakresu.

Różnice między gwarami a językiem ogólnonarodowym ulegają procesom niwelacji¹. Wyrównywanie różnic uformowanych w wyniku ewolucji prof. K. Dejna nazywa integracją, którą określa "jako świadome wyzbywanie się gwary przez jednostkę, mniej czy bardziej konsekwentne i dokładne zastępowanie gwary przez uważany za lepszy i szerzej przydatny język ogólnonarodowy"². Nie jest to więc proces unifikacji, scalania się różnych gwar i dialektów czy gwar z językiem ogólnonarodowym - podkreślenie autora - w jeden język, jak

---

¹ K. D e j n a, *Główne problemy dialektologii polskiej*, "Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN" 1978, 2, s. 7.

² Tamże.

podaje *Słownik terminologii językoznawczej*³ czy *Encyklopedia wiedzy o języku*⁴. Rezultatem bowiem tak pojętej unifikacji byłyby nowe typy języka - dialekty czy gwary uformowane w wyniku interferencji językowej rozumianej przez K. Dejnę "jako powstawanie nowej gwary przez skrzyżowanie odrębnych typów dialektalnych języka"⁵.

Skomplikowane i niełatwe do zbadania procesy integracyjne nastroczają wiele trudności metodycznych, które dotyczą zarówno gromadzenia materiału, jak i jego interpretacji. Nasuwają się więc pytania w zakresie kryterium doboru informatorów młodszego pokolenia - ich reprezentatywności, sposobu uzyskiwania informacji oraz stosowania metod opracowywania materiału, za pomocą których można określić istotę i zakres zjawiska. Uwagi o charakterze metodologicznym przynosi praca Z. Zagórskiego *O badaniach integracji w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich*⁶. Prowadzone obserwacje, głównie w województwie zielonogórskim, gorzowskim, pilskim i konińskim, gdzie panują bardziej urozmaicone niż w Polsce środkowej stosunki językowe, pozwalają na sformułowanie kilku założeń warsztatowych:

1. uzyskiwanie w miarę bogatego materiału od starannie dobranych informatorów poszczególnych grup wiekowych,
2. oparcie badań na odpowiednio przygotowanym kwestionariuszu, składającym się z części gramatycznej i słownikowej oraz uzupełnienie ich monotematycznym materiałem luźno notowanym lub nagrany i przez to porównywalnym⁷,
3. zestawienie wyrazów i form ogólnopolskich z gwarowymi z uwzględnieniem w miarę możliwości stanu wyjściowego⁸,

³ Por. integracja językowa w *Słowniku terminologii językoznawczej*, red. Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, Warszawa 1968.

⁴ Por. integracja językowa w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*, Wrocław 1978.

⁵ D e j n a, op. cit., s. 9.

⁶ Z. Z a g ó r s k i, *O badaniach integracji w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich*, Wrocław 1982.

⁷ Ułożony przez Z. Z a g ó r s k i e g o, *Mały kwestionariusz do badań integracji językowej na wsi*, Gorzowskie Towarzystwo Naukowe, Gorzów Wielkopolski 1979, z. 1, 2 liczy 367 pytań obejmujących: fonetykę i fonologię - 45 pytań, słowotwórstwo, fleksję i składnię - 31 pytań, słownictwo - 291 pytań. Cyfry rzymskie przy poszczególnych pytaniach w układzie poziomym oznaczają przynależność danego informatora do odrębnej grupy wiekowej, cyfry arabskie w układzie pionowym - przynależność do określonej grupy regionalnej.

⁸ Podobną metodę zastosował Z. S o b i e r a j s k i w artykule *Różni-*

4. ustalenie wskaźnika integracji, który otrzymujemy dzieląc liczbę form czy wyrazów ogólnopolskich przez ogólną liczbę form czy wyrazów używanych przez reprezentantów grup wiekowych oraz regionalnych.

5. kartograficzne ujęcie zjawisk integracyjnych na mapach znakowych o charakterze analitycznym, syntetycznym i zbiorczym.

Podjęte na nowo badania nad językiem Polski środkowej⁹ są związane z powstałą w ostatnich latach kopalnią węgla brunatnego pod Bełchatowem i zorganizowanym Bełchatowskim Okręgiem Przemysłowym. Ich zadaniem jest uchwycenie stanu gwar w okolicach Bełchatowa i śledzenie zachodzących zmian w języku mieszkańców wsi na tym terenie.

Artykuł zawiera wstępne spostrzeżenia głównie w zakresie fonetyki mowy młodszego pokolenia w Krzyżanowie położonym dwadzieścia kilometrów na wschód od Bełchatowa. Oparto je na kwestionariuszu liczącym tysiąc pytań, ułożonym na podstawie *Kwestionariusza do atlasu gwar województwa kieleckiego*¹⁰ K. Dejny, uzupełnionym o nowsze zagadnienia dotyczące kultury materialnej, na luźnych rozmowach oraz nagraniach magnetofonowych, których tematem był obrzęd wesela. Ponieważ poznanie procesów zanikania elementów gwarowych na rzecz właściwości ogólnopolskich jest możliwe poprzez badanie tych zjawisk, które przeciwstawiają gwarę polszczyźnie ogólnej, zasadniczym źródłem informacji był kwestionariusz¹¹ wypełniony w dwóch wsiach blisko siebie położonych, w Milejowcu i w Krzyżanowie. Obie wsie leżą w obszarze, na który nie krzyżują się żadne izoglosy, należą więc do tego samego zespołu gwarowego¹². Z Milejowca pochodzi materiał głównie od star-

---

ce międzygeneracyjne w integracji systemów językowych w województwie gorzowskim, "Sprawozdania Komisji Językoznawczej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1978, sprawozdanie nr 96, s. 57-70.

⁹ Por. Z. S t i e b e r, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego. Monografie Polskich Cech Gwarowych, Polska Akademia Umiejętności nr 6, Kraków 1933*; M. K a m i ń s k a, *Gwary polski centralnej, Wrocław 1968*; K. D e j n a, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego, "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 1974-1986.*

¹⁰ K. D e j n a, *Kwestionariusz do atlasu gwar województwa kieleckiego, "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 1956, s. 61-75.*

¹¹ Z a g ó r s k i, *O badaniach integracji...*, s. 25.

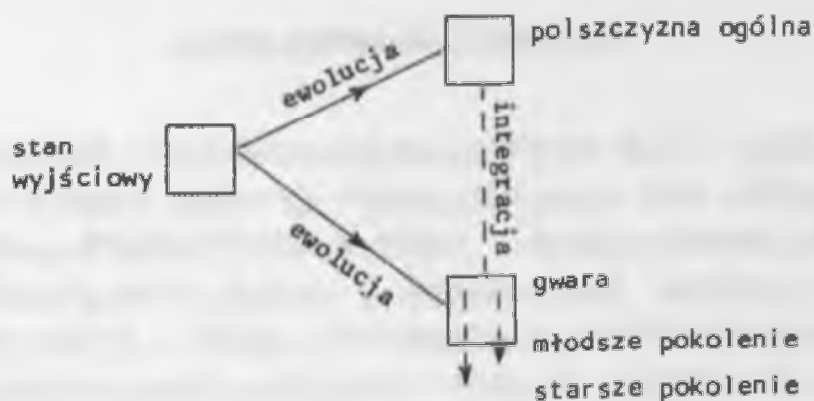
¹² Por. K. D e j n a, *Językowe zróżnicowanie gwar województwa piotrkowskiego i terenów przyległych, "Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN" 1977, 2, mapy I-III.*

szej grupy wiekowej, reprezentowanej przez mężczyznę w wieku dziewięćdziesięciu dwu lat, tam urodzonego, od najmłodszych lat zajmującego się uprawą roli i osiemdziesięcioletnią mieszkankę urodzoną w sąsiedniej wsi Łazy Dąbrowa, od osiemnastego roku życia osiadłą w Milejowcu. Oboje informatorzy ukończyli cztery klasy szkoły wiejskiej. Informator starszego pokolenia w Krzyżanowie, rolnik z podstawowym wykształceniem liczył sześćdziesiąt sześć lat, od najmłodszych lat był związany ze środowiskiem i poza okresem wojny i okupacji wsi nie opuszczał. Przedstawicielem młodszego pokolenia był także mieszkaniec Krzyżanowa w wieku czterdziestu lat, tam urodzony, tam pobierał naukę w siedmioklaszowej szkole powszechnej, obecnie pracuje we własnym gospodarstwie oraz od paru lat w kopalni bełchatowskiej. Luźne rozmowy przeprowadzono z wieloma mieszkańcami Krzyżanowa, zaliczonymi do obu grup wiekowych, w tym z równą wiekiem żoną i parę lat starszą siostrą informatora, które pracują również poza gospodarstwem rolnym w sąsiedniej miejscowości w urzędzie gminy. Ponieważ założeniem artykułu jest wskazanie na wybranych przykładach procesów integracyjnych, a zatem i uwarunkowań zewnętrznych stymulujących te procesy, przy doborze informatorów uwzględniono takie kryteria jak wiek i warunki egzystencji, szczególnie młodszej grupy wiekowej, które mogą mieć istotny wpływ na kształtowanie się świadomości językowej.

Przy ocenie wyselekcjonowanego do rozważań materiału stosujemy różne płaszczyzny odniesienia. Podstawową płaszczyzną jest stan gwary zanotowany u przedstawicieli najstarszego pokolenia. Porównanie wyrazów i form uzyskanych od przedstawicieli młodszej grupy wiekowej ze stanem języka grupy starszej pozwala na określenie kierunku, zakresu i intensywności zmian. Jest to możliwe poprzez odniesienie mowy obu grup wiekowych do polszczyzny ogólnej, której różny stopień oddziaływania na mowę dwóch pokoleń jest przyczyną zaistniałych różnic. Zarówno gwara, jak i polszczyzna ogólna ustaliły się w przeszłości w rezultacie innowacji poszczególnych elementów języka etnicznego. Dlatego istnieje potrzeba odniesienia rezultatów innowacji do stanu wyjściowego. Wytworzył się zatem układ odniesień, który na schemacie można przedstawić następująco¹³:

¹³ Szersze pojęcie integracji jako dwukierunkowego oddziaływania pol-

Obserwacje oparte na informacji niewielkiej grupy informatorów młodszego pokolenia nie stwarzają podstaw do oceny stopnia integracji całej grupy wiekowej oraz generalizowania odrębności pokoleniowych. Realizacja kategorii językowych w obrębie młodszego pokolenia może być bardzo zróżnicowana. Zależy to od inteligencji, wykształcenia, kontaktów z innymi od wiejskiego środowiskami zawodowymi informatorów. Zatem proponowany przez Z. Zagórskiego wskaźnik integracji¹⁴ stosowany do wyrazów bądź ich form najlepiej odnosić do pojedynczych informatorów, których można traktować jako mniej lub bardziej reprezentatywnych dla grupy wiekowej. Warunkiem w doborze informatora w naszym przypadku była praca zawodowa w kopalni bełchatowskiej. Podobnie tabelaryczne ujęcie zjawisk będzie ilustracją mowy jednostek grupy wiekowej. O średniej, która jest ilustracją schematyczną, nie zawsze obrazującą rzeczywiste stadium zachodzących procesów, możemy mówić wówczas, gdy uzyskamy informację od wszystkich reprezentantów młodszego pokolenia. Inaczej rzecz się ma ze starszym pokoleniem, które dostarcza informacji na temat stanu zachowania gwary.

Spójrzmy na zagadnienie tak, by ilustrując je przykładami można było uchwycić istotę procesów integracyjnych.

szczyzny literackiej na gwary i gwar na polszczyznę literacką przedstawia W. C y r a n, *Integracja gwar z językiem literackim*, [w:] *Język i językoznawstwo polskie w sześćdziesięciolecie niepodległości (1918-1978)*, Wrocław 1982, s. 65-69.

¹⁴ Z a g ó r s k i, *O badaniach integracji...*, s. 28-29.

KONTYNUANTY STAROPOLSKIEGO $\bar{a}$

Staropolskie $\bar{a}$ w starszej grupie wiekowej dość powszechnie realizowane jest jako *o*, por. takie formacje przyrostkowe jak: *biżok*, *drapok*, *mycooś*, *myynoś*, także w przedrostkach rzeczownikowych, por. *nopaśtek*, *nosat*, *zodirki*, *zopaska* oraz superlatywnych w przymiotniku *noimadniejszy* i przysłówku *nolepi*. Kontynuantem staropolskiego $\bar{a}$ jest *o* w rzeczownikach: *kolno*, *peyno*, *staino*, *studno* oraz w formach 3. sg. praet., por. *ieyou*, *kopou*, *śażyu*, *stou*, *aypou*. U przedstawicieli młodszej grupy wiekowej w przytoczonych pozycjach i wyrazach obserwujemy spadek częstości występowania *o*, z tym, że stan jest różny u różnych informatorów. Męczyzna zachowuje *o* w derywatach: *drapok*, *biżok*, *mycooś*, natomiast *a* pojawia się u niego w formacji *myynaś*. U jego siostry i żony wystąpi zawsze *a*. Kontynuant prefiksального *a*, poza rzeczownikiem *soćirki*, posłyszonym u mężczyzny młodszej grupy wiekowej, w przytoczonych przykładach realizowany jest jako *a*. W rzeczownikach miękkotematowych - z wyjątkiem postaci *kolno* - również występuje *a*. W formach 3. praet. u informatora będzie *o*, u jego żony i siostry *a*.

SAMOGŁOSKA *a* W POZYCJI PRZED *J*

W formach rozkaznika czasowników *deŕ*, *suuŕeŕ*, *uotpowaceŕ*, *uadekeŕ* starsze pokolenie utrzymuje *e*. Taki stan obserwujemy również u przedstawiciela młodszej grupy wiekowej, natomiast informator-ki użyją postaci ogólnopolskich z *a*.

SAMOGŁOSKA *a* W POZYCJI PRZED *N*

Samogłoska *a* w grupie *aN* w wyrazach *keŕuŕka*, *maŕluŕka* w starszej grupie wiekowej realizowana jest jako *u*, natomiast w wyrazie *boďan* obok *u* występuje także zgodne z ogólnopolskim *a*, por. *boďun/boďan*. Młodsze pokolenie konsekwentnie zachowuje niezmienione *a*.

KONTYNUANTY STAROPOLSKIEGO $\bar{e}$

Staropolskie $\bar{e}$ w takich wyrazach jak: *bida*, *χ'ip*, *kobita*, *mli-ko*, *pożyoka*, *śfioka*, *śfik*, *tys* starsza grupa wiekowa realizuje jako *y* po twardych oraz *i* po miękkich. Mniejszy stopień zgodności z systemem gwarowym wykazuje przedstawiciel młodszej grupy wiekowej, który w *χlep*, *kobeta*, *mleko* wprowadza *e* zgodnie ze stanem ogólnopolskim. Całkowitą zgodność z normą ogólnopolską obserwujemy u siostry informatora.

SAMOGŁOSKA $\bar{e}$ W POZYCJI PRZED PRZEDNIOJĘZYKOWOZĘBOWYMI TWARDYMI

Brak przegłosu w gwarach sieradzko-łęczyckich stwierdzony przez M. Kamińską¹⁵ dokumentują występujące u przedstawicieli starszej generacji rzeczowniki: *b'edro*, *m'et'ya*, *perun*, *pu'met'yo*, *vos'yo* oraz formy czasownikowe: *nes'ya*, *plet'ya*. Młodsza generacja przedstawia obraz dość zróżnicowany. U informatora usłyszymy: *m'et'ya*, *perun*, *pu'met'yo*, *nes'ya*, *plet'ya*, ale *b'odro*, *vos'yo*. Informatorki używają postaci *b'odro*, *vos'yo* oraz *m'et'ya* / *mot'ya*, *perun* / *porun*, *nes'ya* / *nos'ya*, *plet'ya* / *plot'ya*, np. *plet'ya* *badury*, ale *plot'ya* *varkođ*.

SAMOGŁOSKA $\bar{e}$ PRZED J

W stopniu wyższym przysłówków takich, jak: *lepi*, *mli*, *puzy*, *puśni*, *puśnik* starsze pokolenie zachowuje zwężenie $\bar{e}$ przed *j* i realizuje je jako *i*, po twardej *y*. Podobną realizację spotykamy u informatora młodszej grupy wiekowej w trzech przysłówkach: *lepi*, *mli*, *puśni*, czwarty występuje paralelnie w postaci *puzy* obok *puzyei*. Przedstawicielki młodszego pokolenia używają form zgodnych z ogólnopolskimi.

¹⁵ Kamińska, op. cit., s. 50.

LABIALIZACJA O W NAGŁOSIE

Labializacja o w nagłosie jest dość powszechna w gwarze Milejowa i Krzyżanowa. Starsze pokolenie zawsze użyje nagłosowego *uo-* w takich wyrazach, jak: *uobryno*, *uocap*, *uogimek*, *uoko*, *uoleinik*, *uolsyna*, *uopeuac*, *uoseyka* raz *uobredlid*, *uofizgad*, *uokrocid*, *uopakurovad*. Konsekwentny w stosowaniu labializacji jest także informator młodszej grupy wiekowej. Natomiast informatorki wyraźnie unikają form zlabializowanych na rzecz postaci ogólnopolskich, por. *oogimek*, *oko*, *okradid*, *olsyna*. Zachowaną z labializacją postacią *uocap* wypada traktować jako cytat, ponieważ została wymuszona przez przywołanie, przypomnienie desygnatu.

MAZURZENIE

W zakresie mazurzenia, czyli zastępowania dźwiękowych *š*, *ž*, *đ*, *ž* zębowymi *s*, *z*, *c*, *ž* starsze pokolenie jest dość konsekwentne. Poza wyrazem *žyto* pozostałe zanotowane poświadczają uproszczenie systemu, por. *posefka*, *šaruga*, *šcebel*, *nižyk*, *vyžy*, *bičysko*, *šopka*, *šorne*, *šosnek*, *šauwečka*, *šuzdečka*, *uobrunoka*, *uopeuac*, *uotkužac*, *pogšebac*, *žbiracka*. Przedstawiciel młodszej grupy wiekowej odstępuje od mazurzenia w takich wyrazach, jak: *posefka*, *šaruga*, *šcebel*, *nižy*, *vyžy*, *bičysko*, *šauwečka*, *šuzdečka*, *uobrunčka*, *uopeuac*. Informatorki młodszej grupy wiekowej w przytoczonych przykładach mazurzenia nie zachowują.

KATEGORIA RODZAJU MĘSKOOSOBOWEGO

Powszechny brak kategorii rodzaju męskoosobowego w gwarze Krzyżanowa i Milejowa potwierdzają przykłady pochodzące od przedstawicieli najstarszego pokolenia, por. *robotne žuopy byžy*, *milejoske žuopoki na zabarbe tańcovauy*, *v Bože Čauo žuopy kšingja provažimy*, *šimkošoviki žuz dovno poježauy*. Informator młodszej grupy wiekowej zachowuje stan właściwy najstarszemu pokoleniu. Jego siostra i żona odstępowały od tej zasady na rzecz normy ogólnopolskiej, np. *žuopi ze zbožem pšyježali*, *naši šomšezji poježali f pole*.

SŁOWNICTWO

Trudnym zagadnieniem jest ocena procesów integracyjnych na podstawie słownictwa. By przeciwstawiać leksykę gwarową ogólnopolskiej trzeba wpięrow dysponować pełnym zasobem słownictwa gwarowego a następnie zorientować się, czy na te same dyrewaty występują czynnie różne w gwarze i w polszczyźnie ogólnej struktury morfemów. Nie może świadczyć o procesach integracyjnych brak w mowie młodszej generacji takich wyrazów, jak: *uobirka*, *gynoc*, *sakyońkok*, *guńdoś*, *spxad*, ponieważ zmieniła się technika budowy domu i czyszczenia ziarna. Takie wyrazy, jak *potylibek* czy *nodouek* w mowie młodszego pokolenia są już tylko przywołanymi cytatami. Nie przedstawia też większej wartości zasób nowych wyrazów, które weszły do gwary z polszczyzny ogólnej wraz z nowymi, nie znanymi wcześniej gwarze desygnatami, por. ciągnik, kombajn, herbicyd. Pozostaje zatem grupa wyrazów takich, jak: gwarowy *pańiżka*, ogólnopolski *šrenioa* czy *bšusce* obok *uytka*, *gacek* obok *šetopeš*, *pijořka* obok *tenša*. W zasobie leksykalnym informatora młodziej grupy wiekowej występują obok postaci właściwych najstarszej grupie wiekowej także odpowiedniki ogólnopolskie, por. *pańiżka* obok *šrenioa*, *gacek* obok *šetopeš* i wyłącznie postaci ogólnopolskie *uytka*, *tenša*. Jego siostra i żona używają postaci wyłącznie ogólnopolskich. Proponowany przez Zagórskiego wskaźnik integracji w odniesieniu do branych pod uwagę wyrazów u przedstawiciela młodziej grupy wiekowej wynosi 0,75, u informaterek 1. Podobnie zróżnicowany będzie wskaźnik integracji w obrębie grupy wiekowej w zakresie przykładowo zaprezentowanych poszczególnych kategorii językowych.

Przegląd wybiórczo potraktowanych zagadnień w zakresie mowy młodszego pokolenia Krzyżanowa przekonuje, że istotą integracji jest wyrównywanie różnic między polszczyzną ogólną a gwarą przez wyzbywanie się gwarowych wyrazów i ich form na rzecz postaci ogólnopolskich. Integracja nie jest zjawiskiem równomiernie zachodzącym. Są to procesy jednostkowe, zindywidualizowane w obrębie grupy wiekowej, zależne od stopnia świadomości językowej¹⁶.

¹⁶ Podobne stanowisko w odniesieniu do środowisk językowo mieszanych wyraża J. Węgier, *Integracja językowa na ziemiach zachodnich i północnych*, [w:] *Język i językoznanstwo polskie...*, s. 276.

Indywidualny charakter zjawiska powoduje, że o procesach integracyjnych można mówić na przykładzie określonych wyrazów i ich form w odniesieniu do poszczególnych przedstawicieli młodszej grupy wiekowej.

Sławomir Gala

LES PROCESSUS D'INTÉGRATION DANS LE DIALECTE DES HABITANTS
DE KRZYŻANÓW PIOTRKOWSKI

L'objet des considérations sont les processus d'intégration dans le dialecte de la jeune génération du village éloigné 20 km à l'est du centre industriel de Bełchatów. Les recherches ont été effectuées à la base: d'un questionnaire comptant plus de mille questions, des enregistrements magnétiques, d'une cérémonie nuptiale et des conversations libres.

L'exploration a été réalisée dans deux groupes d'âge. On a comparé le matériel fourni par un jeune groupe avec les mots et les formes présentés par les représentants de la vieille génération. Ensuite on a confronté l'état du dialecte des deux groupes avec le polonais général. La revue du matériel et des problèmes présentés dans l'article d'une façon sélective démontre que l'intégration consiste en élimination des différences entre le polonais général et le dialecte en voie d'éloignement des mots dialectaux et leurs formes en faveur des aspects de la langue nationale.

L'intégration n'est pas un phénomène qui se produit uniformément. Ce sont des processus personnels, individualisés dans les cadres d'un groupe d'âge, suivant le degré de la conscience linguistique.